

ROMAN TOKARCZYK

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin

Ewolucja systemu wartości ideologii narodowych

Narody są tym, co reprezentują ich czyny.

Hegel

Przemyśliwanie nacjonalizmu

Rozważania na temat czegokolwiek, co podlega ewolucji, również systemu wartości ideologii narodowych, nie mogą nie polegać na przynajmniej okresowym, jeśli nie ciągłym, powracaniu do tych samych wątków myślowych. W anglojęzycznej literaturze naukowej naszego przedmiotu znajduje już zastosowanie określenie *rethinking nationalism* – przemyśliwanie nacjonalizmu, bardzo odpowiednie do celów naszych rozważań¹. Potrzeba przemyśliwania nacjonalizmu, właśnie obecnie, wynika z jego niezwykłego wigoru, zarówno w niektórych krajach wielonarodowych, jak i w skali międzynarodowej. Spektakularne nacjonalistyczne starcia objawiły się, na przykład, w byłych federacjach – Jugosławii i Związku Radzieckim, niektórych krajach arabskich i afrykańskich. Występują również w skali międzynarodowej, zwłaszcza między nacjonalizmem amerykańskim a innymi nacjonalizmami.

Początkiem jakichkolwiek przemyśliwań nacjonalizmu, także naszych, musi być potwierdzenie jakiegoś rzeczywistego albo wyimaginowanego bytu narodów. Ideologie narodowe i systemy ich wartości wyrastają bowiem z przekonania, że narody są tym, co ma jakiś byt. W myśli politycznej ścierają się przeto dwie grupy poglądów. Według jednej narody są bytem realnym, chociaż trudno jednoznacznie stwierdzić, kiedy się ukształtowały: czy istnieją od niepamiętnych czasów, czy też od wyraźnie określonego czasu, na przykład czasów nowożytnych. Natomiast w świetle drugiej grupy poglądów naród nie jest bytem realnym; jest jedynie samą konstrukcją myślową, ale mimo to mającą znaczenie teoretycz-

---

¹ Tak np. J. Couture, K. Nielsen, M. Seymour (eds.), *Rethinking Nationalism*, „Canadian Journal of Philosophy”, Supplement Vol. 22.

ne i praktyczne. Mimo że owe rozbieżności poglądów nie unicestwiają możliwości rozważań na temat ewolucji systemu wartości ideologii narodowych, to jednak mocniejszy dla nich grunt stwarza, oczywiście, dostrzeganie rzeczywistego istnienia narodów.

Pojęcie ideologii narodowych jest jednym z kilku znaczeń pojęcia nacjonalizmu, pochodzącego od słowa *narod*, jako polskiego odpowiednika łacińskiego słowa *natio*. Po pewnej ewolucji znaczeń pojęcia nacjonalizmu oznacza ono obecnie przede wszystkim: procesy narodotwórcze, ruchy narodowe, stan świadomości jednostkowej lub grupowej, ideę państwa narodowego i interesującą nas głównie ideologię narodową. Na podstawie wielu definicji ideologii narodowej można stwierdzić, że jej najgłębszy sens współtworzą cztery składniki: 1) przekonanie o najwyższej wartości własnego narodu; 2) oryginalność wartości narodowych; 3) obowiązek troski narodu o interesy narodowe; 4) walka narodu z innymi narodami w sytuacji konfliktu interesów².

Nasze przemyślanie nacjonalizmu opieramy na kilku założeniach. Po pierwsze, *narod* – jako główna wartość ideologii nacjonalistycznych – wyrasta z zespołu wartości etnicznych, współtworzących jego kulturowe źródła. Po drugie, usytuowanie narodu w centrum rozważań nadaje mu charakter wartości autonomicznej, powiązanej wszakże z innymi wartościami, które w rozważaniach przyjmujących je za centrum, również są wartościami autonomicznymi. Po trzecie, z *narodem* jako wartością autonomiczną powiązane są wartości wobec niego instrumentalne. Po czwarte, wartość autonomiczna narodu i wartości wobec niego instrumentalne jako przedmiot przemyślenia, czy raczej poznawania, prowadzą do powstawania wartości poznawczych – idei, ideologii, programów nacjonalistycznych – które w ujęciu naukowym przedstawiane są jako doktryny nacjonalistyczne albo myśl nacjonalistyczna. Po piąte, relacje wzajemne wartości autonomicznej narodu z wartościami wobec niego instrumentalnymi i poznawczymi, jako szczególne podsystemy, współtworzą system wartości ideologii narodowych. Po szóste, system ten ulegał ewolucji (rys. 1), najpełniej ukazywanej kolejno przez doktryny czy też myśl nacjonalizmów: klasycznego, liberalnego i komunitarnego³.

System wartości ideologii narodowych koncentruje się wokół *narodu* jako jego głównej wartości autonomicznej. Pierwotną wartością w stosunku do wartości narodu jest wartość ojczyzny, wartościami zaś wtórnymi kolejno: narody ja-

² Spośród wielu charakterystyk pojęcia nacjonalizmu w sensie ideologii na uwagę zasługują m.in.: I. Berlin, *Nationalism: Past Neglect and Present Power*, [w:] *Against the Current*, New York 1979; A.D. Smith, *National Identity*, Harmondsworth 1991; J. Levy, *Multiculturalism of Fear*, Oxford 2000; R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny polityczne*, wyd. XIII, Zakamycze 2005, rozdz. IX: *Nacjonalizm*.

³ Do klasycznych współczesnych monografii tej problematyki należą zwłaszcza: E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford 1983; A.D. Smith, *op. cit.*

Wartości ideologii narodowych										
Wartości instrumentalne			Wartości autonomiczne				Wartości poznawcze			
– Narody bezpieczeństwa – Państwa narodowe – Państwo światowe			– Narody świata – ludzkość – Wspólnota ogólnoludzka				– Kosmopolityzm – Komunitaryzm globalny			
– Unia państw – Konfederacja – Federacja			– Narody regionu – Wspólnota regionalna				– Regionalizm – Komunitaryzm regionalny			
– Narody bezpieczeństwa – Państwa jednonarodowe – Państwa wielonarodowe			– Narody – Wspólnota internacjonalistyczna				– Internacjonalizm – Komunitaryzm międzynarodowy			
– Naród bezpieczny – Państwo jednonarodowe – Państwo wielonarodowe			– Naród – Wspólnota narodowa				– Nacjonalizm – Komunitaryzm narodowy			
– Autonomia polityczna – Zależność polityczna			– Ojczyzna – Wspólnota etniczna				– Patriotyzm – Komunitaryzm przedpaństwowy			
Wartości etniczne, kulturowe										
Ludność	Język	Terytorium	Gospodarka	Obyczaje	Religia	Literatura	Muzyka	Śpiew	Malarstwo	Teatr
Wartości tradycji, historii										

Rys. 1. Ewolucja systemu wartości ideologii narodowych

kiejś innej wspólnoty internacjonalistycznej, niebędącej wspólnotą regionalną ani wspólnotą ogólnoludzką, narody regionu, narody świata, czyli ludzkość. Każda z tych wartości wyraża jakąś możliwą formę wspólnoty ludzi: ojczyzna – wspólnotę etniczną, narody – wspólnotę internacjonalistyczną, narody regionu – wspólnotę regionalną, narody świata, ludzkość – wspólnotę ogólnoludzką. Możliwości owej wspólnotowości w narodzie i wartościach z nim związanych nie muszą być jednak i nie są w rzeczywistości pełne. Musi wszakże występować w rzeczywistości tyle wspólnotowości, aby można było mówić o istnieniu wspólnoty etnicznej narodu, narodów, narodów regionu, narodów świata. Tworzywem wspólnotowości są przede wszystkim wartości etniczne czy też kulturowe, w mniejszym zakresie i stopniu wartości regionalne i wartości ogólnoludzkie.

Z wartościami autonomicznymi, w naszych rozważaniach skoncentrowanymi wokół wartości narodu, związane są wartości instrumentalne. Owe wartości instrumentalne spełniają rolę środków albo narzędzi, za pomocą których są kształtowa-

ne i utrzymywane wartości autonomiczne. W dotychczasowej tradycji (albo historii), odzwierciedlającej ewolucję wartości ideologii narodowych, zwykle z jedną wartością autonomiczną związane były dwie lub trzy typowe wartości instrumentalne. Oto te typowe związki: ojczyzna – autonomia polityczna albo zależność polityczna; naród – bezpieczeństwo, państwo jednonarodowe, państwo wielonarodowe; narody – bezpieczeństwo, państwa jednonarodowe, państwa wielonarodowe; narody regionu – unia państw, konfederacja, federacja; narody świata, ludzkość – bezpieczeństwo, państwo narodowe, państwo światowe⁴.

Wartości autonomiczne i wartości instrumentalne, pozostające w relacji celów i środków, są przedmiotem opisów i ocen, w najbardziej dojrzałych ich przejawach filozoficznych i naukowych, tworzących wartości poznawcze nazywane doktrynami nacjonalizmu albo myślą nacjonalizmu. Każdej wartości autonomicznej i związanym z nią wartościom instrumentalnym odpowiadają określone wartości poznawcze. Oto owe odpowiedniości: ojczyzna jako wspólnota etniczna – patriotyzm jako komunitaryzm przedpaństwowy; naród jako wspólnota internacjonalistyczna – internacjonalizm jako komunitaryzm międzynarodowy; narody regionu jako wspólnota regionalna – regionalizm jako komunitaryzm regionalny; narody świata, ludzkość jako wspólnota ogólnoludzka – kosmopolityzm jako komunitaryzm globalny⁵.

W niektórych ideologiach narodowych, głównie nacjonalizmu klasycznego, wartość narodu skłania się ku autonomii pełnej. Nacjonalizm liberalny przystaje na częściową autonomię wartości narodu, doceniając jej związki z innymi wartościami, a nawet utożsamiając ją niekiedy z wartością ojczyzny. Natomiast nacjonalizm komunitarny, doceniając znaczenie wszelkich wspólnot ludzkich, wspólnocie narodowej przyznaje należne jej miejsce w ewolucji od wspólnoty etnicznej do wspólnoty ogólnoludzkiej. Wywód ten ma analogiczne zastosowanie do wartości instrumentalnych i wartości poznawczych ideologii narodowych.

Należy zaznaczyć, że w najnowszych interpretacjach ideologii narodowych wiązanie ich czy też tym bardziej utożsamianie z ideologią patriotyzmu popadło wyraźnie w niełaskę. Chłodny racjonalizm ocenia patriotyzm jako cikliwy emocjonalizm. Patriotyzm ustępuje przy tym pola wartościom etnicznym, kulturowym, szczególnie kulturalizmowi, dającemu mocne oparcie ideologii regionalizmu. Tak jak rozważanie relacji ideologii narodowych stwarza grunt myślowy dla ideologii internacjonalizmu, tak rozważanie relacji etnicznych przejawów kul-

⁴ Na ten temat por. m.in. G. Brennan, A. Hamlin, *Nationalism and Federalism: The Political Constitution of Peace*, [w:] G. Galleotti, P. Salmon, R. Wintrobe (eds.), *Competition and Structure: The Political Economy of Collective Decisions: Essays in Honor of Albert Breton*, Cambridge–New York 2002.

⁵ Ciekawe rozważania na temat relacji wartości autonomicznych i instrumentalnych snuje K. Nielsen, *Cosmopolitanism, Universalism and Particularism in the Age of Nationalism and Multiculturalism*, „Philosophical Exchange”, 1998–1999, No 29.

turalizmu stwarza podstawy myślowe ideologii regionalizmu. Zaprzeczeniem zarówno ideologii internacjonalizmu, jak i ideologii regionalizmu jest ideologia ksenofobizmu narodowego i ideologia szowinizmu narodowego. Ideologia kosmopolityczna wyrasta ponad poziomy wszystkich wspomnianych ideologii, ponieważ odrzuca podziały ludzkości na grupy etniczne i narody, za jedyną wartość uznając ludzkość⁶.

Wartości autonomiczne

W podsystemie wartości autonomicznych, jako głównym składniku systemu wartości ideologii narodowych, centralne miejsce zajmuje naród. Z wartości narodu nie wynikają jednak inne wartości autonomiczne systemu – ojczyzna i ludzkość. To ojczyzna, jako wartość, w której jednoczą się wartości etniczne, może, ale nie musi, być źródłem narodu jako wartości. Istnieją ideologie wyrażające wystarczalność tożsamości etnicznej, brak potrzeby osiągnięcia tożsamości narodowej, jak np. afrykański trybalizm czy też indyjski komunalizm. Może się to nawet wydawać uzasadnione, ponieważ zestawy wartości etnicznych, do których odwołuje się z jednej strony ojczyzna, z drugiej zaś naród, są takie same. Rodzi się przeto pytanie o przyczyny przechodzenia od ojczyzny jako wartości do narodu jako wartości. Przyczyny te są zróżnicowane, zależnie od sytuacji, w jakiej znajduje się ojczyzna – zależności politycznej albo suwerenności politycznej. Są one na ogół szeroko i dogłębnie wyjaśniane zarówno przez ideologie patriotyczne, jak i ideologie nacjonalistyczne tą samą i jedną głównie przyczyną – zagrożeniem utraty wartości etnicznych⁷.

Zagrożenie utraty wartości etnicznych można uznawać za główną przyczynę przekształcania się tożsamości ojczyźnianej wspólnoty etnicznej w tożsamość narodową wspólnoty narodowej. Owo przekształcenie się polega na poszerzaniu zakresów suwerenności politycznej aż do jej pełni, zaznaczonej powstaniem państwa narodowego, czy raczej należałoby powiedzieć państwa jednonarodowego. Państwo wielonarodowe jest czymś wtórnym wobec państwa jednonarodowego, ponieważ wynika niejako z dobrej woli wyrażanej odpowiednimi strukturami politycznymi tego narodu, który przodował w tworzeniu państwa, okazywanej innym narodom, zwykle mniejszościom narodowym osiadłym na wspólnym dla nich terytorium. Utrata suwerenności politycznej przez państwo jednonarodowe albo brak autonomii politycznej mniejszości narodowej w państwie wielonarodowym wskazuje na istnienie narodu bezpaństwowego.

---

⁶ Uzasadnienia na rzecz i przeciwko kosmopolityzmowi zebrał J. Cohen (ed.), *For Love of Country: Debating the Limits of Patriotism*, Boston 1996.

⁷ Życie narodu uzgodnione z ideologią nacjonalizmu opisuje w modelowym ujęciu M. Billing, *Banal Nationalism*, Thousand–Oaks–London–New Delhi 1995.

W całej ewolucji ideologii narodowych występuje wyraźne rozróżnienie między narodami a państwami, przy jednoczesnym dociekaniu charakteru możliwych między nimi relacji. Możliwości owych relacji, zarówno teoretyczne, jak i praktyczne, mieszczą się w spektrum: od państw jednonarodowych poprzez państwa wielonarodowe większości narodowych aż do narodów będących mniejszościami narodowymi w państwach większości narodowych. Nawet jednak dla narodów mających własne państwo, podobnie dla większości narodowych w państwach wielonarodowych, wartość państwa dla narodu może się objawiać tylko w warunkach istnienia określonego minimum suwerenności zewnętrznej państwa. Brak zewnętrznej suwerenności państwa unicestwia jej wartość dla narodu czy też narodów tego państwa. Oczywiście, istnienie zewnętrznej suwerenności państwa nie musi jednak przesądzać o istnieniu autonomii mniejszości narodowych w państwach wielonarodowych⁸.

Ewolucja systemu wartości ideologii narodowych odzwierciedla w swych najgłębszych pokładach zmiany relacji między narodami jako wspólnotami narodowymi wyrosłymi ze wspólnoty etnicznej a domeną organizacji politycznej, jaką jest państwo. Dla rozumienia sensu owych relacji niezbędne jest badanie zarówno zagadnień opisowych, jak i normatywnych. Do tych pierwszych należą wartości autonomiczne, wartości instrumentalne i wartości poznawcze systemu wartości ideologii narodowych. Natomiast do tych drugich trzeba przypisywać przede wszystkim rozstrzygnięcie, czy postawy zabiegania o tożsamość narodową są zawsze potrzebne i słuszne moralnie, a jeżeli tak, to w jaki sposób i jak dalece powinny się objawiać. Wiadomo, że mogłyby wykroczać poza granice narodu, gdyby osiągnęły poziom tożsamości kosmopolitycznej, ale to już nie należy wprost do ideologii narodowych.

Wartości instrumentalne

Pojmowanie ideologii narodowych jako podsystemu wartości instrumentalnych, po które sięgają członkowie narodu w swych dążeniach do uzyskania i utrzymywania pewnego zakresu suwerenności politycznej, prowadzi do konieczności uporania się z kilkoma ważnymi wątpliwościami. Po pierwsze, czy suwerenność polityczna narodu wymaga państwowości, czy też wystarcza jakaś słabsza forma polityczności. Po drugie, jakie działania narodu są moralnie uzasadniane w uzyskiwaniu i utrzymywaniu suwerenności politycznej. Po trzecie, jakie warunki uzasadniają takie działania narodu⁹.

Wątpliwość pierwsza wskazuje na ewolucję ideologii narodowych w podejmowanych próbach jej wyjaśniania. Najstarsze wyjaśnienie, żywotne jednak tu

⁸ Szerzej por. np. A.D. Smith, *Nations and Nationalism in Global Era*, Cambridge 1995.

⁹ Wątpliwości te rozważa m.in. E.J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme Myth, Reality*, Cambridge 1990.

i ówdzie do dzisiaj, pochodzi od nacjonalizmu klasycznego, kreującego programy stworzenia i utrzymywania w pełni suwerennego państwa określonej wspólnoty etniczno-narodowej, jako pierwszorzędnego obowiązku każdego członka narodu. Późniejsze wyjaśnienie, dominujące w czasach nam współczesnych, autorstwa nacjonalizmu liberalnego, dopuszcza możliwość przetrwania wspólnoty etniczno-narodowej i jej wartości w warunkach ograniczonej suwerenności państwa demokratycznego, z jego strukturami federacji, konfederacji czy też jakiejś jeszcze innej unii. Najnowsze wyjaśnienia owej wątpliwości przynosi myśl komunitaryzmu, która aprobeuje wszystkie rodzaje wspólnot ludzkich zdolnych do zaspokojenia potrzeb ich członków, wśród nich również wspólnotę narodową, niekoniecznie jednak szukającą oparcia jedynie w państwie.

Przy wyjaśnieniu drugiej wątpliwości wszystkie trzy główne odmiany ideologii nacjonalizmu – nacjonalizm klasyczny, liberalny i komunitarystyczny – utrzymują zgodnie, że naród jest moralnie uprawniony do obrony swojej suwerenności politycznej, wyrażonej interesami narodowymi i wartościami etnicznymi. Różnią się jednak stosunkiem do poszczególnych wartości etnicznych. Nacjonalizm klasyczny pozostaje przy obronie wszystkich tych wartości etnicznych, które zostały zaakceptowane przez wspólnotę narodową jako wartości ogólnonarodowe – język, obyczaje, religia, literatura, muzyka, śpiew, malarstwo, teatr. Nacjonalizm liberalny dopuszcza większą wielokulturowość w tym względzie, wyrażoną nie tylko wartościami etnicznymi o charakterze ogólnonarodowym czy też wartościami większości narodowej, ale i wartościami mniejszości narodowych w państwie wielonarodowym. Nacjonalizm komunitarystyczny natomiast swoje dominujące we współczesnym nacjonalizmie pronacjonalistyczne uzasadnienia wywodzi z przekonania, że naród jest najbardziej dojrzałą formą wspólnoty wśród wszystkich form wspólnot ludzkich.

Wyjaśnienia wątpliwości trzeciej zakładają, że jeśli członek określonego narodu współuczestniczy w realizacji interesów narodu dobrowolnie, a nie pod przymusem, jest to równocześnie wyraz dojrzałości tożsamości narodowej i duże osiągnięcie moralne. Założenie to jednak napotyka komplikacje w odniesieniu do mniejszości narodowych pozbawionych autonomii narodowej przez większość narodową. Mniejszości takie, w rozpaczliwej nierzadko obronie swojej tożsamości etnicznej, sięgają po takie środki, które jedynie im są dostępne. W czasach nam współczesnych są to dość często bardzo drastyczne środki terrorystyczne, swoim okrucieństwem przesłaniające chlubne cele, dla których są używane. Ci, przeciwko którym kierowane są terrorystyczne środki, wykorzystują ich drastyczność i okrucieństwo w celu manipulowania świadomością polityczną znacznej części ludzkości. Czynią to poprzez moralne deprecjonowanie owych środków z jednoczesnym przemilczaniem politycznych celów, dla których są używane¹⁰.

¹⁰ Interesujące uwagi na ten i inne tematy snuje A. Schlesinger, *The Disuniting of America: Reflection on a Multicultural Society*, New York 1992; por. również S. Huntington, *The Clash of Civilizations*, „Foreign Affairs” 1993, vol. 72, No 3.

Wartości poznawcze

Wartości poznawcze, rozpatrywane jako podsystem w systemie wartości narodowych, oparte są na opisach i ocenach podsystemu wartości autonomicznych i podsystemu wartości instrumentalnych tego systemu. Wyrazem owych wartości poznawczych jest myśl nacjonalizmu, przybierająca najbardziej dojrzałe formy w doktrynach nacjonalizmu. Zakresy myśli nacjonalizmu, wyrastającej zawsze do pewnego stopnia z myśli patriotyzmu, rozciągają się od myśli nacjonalizmu pełnego, poprzez jego ograniczenia w myśli internacjonalizmu i myśli regionalizmu, aż do zupełnego zaniku jakiegokolwiek nacjonalizmu w myśli kosmopolityzmu.

Poznanie wartości ideologii narodowych jest warunkiem wstępnym zachęcania ludzi do walki o ich narodowe interesy. Aby ten warunek mógł być spełniony, poznanie owo musi się opierać na wyjaśnieniu nie tylko tego, czym jest naród i jak jest osiągalny, ale i jakie wartości płyną z przynależności do narodu. Pronacjonałiści, zachęcający ludzi do walki o ich narodowe interesy, opracowali w tym celu wiele różnych teorii etniczności, kultury, narodu i państwa. Antynacjonałiści, jako oponenci pronacjonalistów, zajmują się kwestionowaniem tych teorii. Według klasyków teorii nacjonalizmu, zwłaszcza E. Renana i M. Webera, naród jest dużą grupą ludzi, która dobrowolnie aspiruje do wspólnej organizacji politycznej, jaką jest państwo. Na etapie owego aspirowania lojalność grupowa ma charakter etniczny, zaś po spełnieniu aspiracji – uzyskaniu państwa narodowego – charakter obywatelski, niewykluczający wszakże charakteru patriotycznego¹¹.

Wydów powyższy pozwala na ciekawe poznawczo i mające konsekwencje praktyczne rozróżnienie nacjonalizmu etnicznego i nacjonalizmu obywatelskiego. We współczesnych teoriach pronacjonalizmu dominuje wszakże podkreślanie jeszcze czegoś innego – wspólnoty kulturowej członków określonego narodu. Wspólnota kulturowa łączy w sobie niemożliwe do precyzyjnego rozróżnienia pomieszanie treści etnicznych, patriotycznych, obywatelskich, regionalizmu i jeszcze jakichś innych współtworzących wespół to, co określone jest jako kulturowe, w odróżnieniu od kultury. Wcześniej nacjonałiści niemieccy podkreślali znaczenie ducha narodowego, francuscy – kolektywnej mentalności, nacjonałiści niemal wszystkich nacji – znaczenie charakteru narodowego, narodowych form życia, racjonalności i emocjonalności. Aż do około końca II wojny światowej dużym powodzeniem cieszyła się u pronacjonalistów metafora społeczeństwa narodowego jako organizmu. Większość jednak współczesnych pronacjonalistów unika już takiego języka organicyzmu, zastępując go, dość zgodnie, inną metaforą – tożsamością narodową.

Pronacjonałiści dzielą się, w oparciu o kryterium racjonalizmu, na dwie grupy, zależnie od oceny różnych przejawów nacjonalizmu.

¹¹ Szerzej m.in. A.D. Smith, *Theories of Nationalism*, New York 1983.

Według zwolenników jednej grupy pronacjonalistów nacjonalizm jest zasadniczo irracjonalny – emocjonalny, sentymentalny, romantyczny, patriotyczny. Irracjonalność nacjonalizmu wyjaśniana bywała i bywa za pomocą takich kategorii myślowych, jak fałszywa świadomość, manipulowanie masami przez elity, zachowania spontaniczne, oddziaływanie ideologiczne.

Także racjonalność nacjonalizmu uzasadniana jest w różny sposób przez zwolenników innej grupy pronacjonalistów. Wśród tych uzasadnień zachowuje prym znaczenie współpracy jednostek w jednorodnej etnicznie grupie, jaką jest naród, mimo że owa współpraca może być źródłem konfliktów, jeśli jej część zaczyna mieć odrębne poglądy. Ale nawet konflikty grupy narodowej z innymi grupami są racjonalne, ponieważ potwierdzają tożsamości interesów grupowych, czym zajmują się szerzej teorie gier i teorie zachowań kooperacyjnych i niekooperacyjnych. Zwolennicy racjonalizmu nacjonalizmu różnią się jednak poglądami, czy ów racjonalizm ma być potwierdzany przez poszczególne jednostki ludzkie tworzące naród, czy też wyborami albo plebiscytami na zasadzie większości głosów.

Przedstawiciele obu grup pronacjonalistów, na gruncie podzielanych przez siebie opisów i ocen nacjonalizmu, formułują różne postulaty normatywne. Jednakże wśród najwybitniejszych współczesnych myślicieli nacjonalizmu przeważa pogląd, że nacjonalistyczne postulaty normatywne są możliwe do racjonalnego uzgodnienia jedynie z tymi poglądami, według których naród nie jest bytem realnym, lecz konstrukcją myślową o doniosłym wszakże znaczeniu poznawczym i praktycznym. Normatywność bowiem – w świetle tych poglądów – łączy się bardziej ze sferami powinności niż sferami realności.

Wartościowanie nacjonalizmu

Falowanie natężenia myśli i praktycznych skutków nacjonalizmu, w jego dotychczasowych dziejach, spotyka się z ambiwalentnymi moralnie ocenami. Ambiwalentność owego wartościowania moralnego nacjonalizmu tylko wyjątkowo pozostaje w harmonii z założeniami myślowymi i praktycznymi skutkami nacjonalizmu. Założenia myślowe nacjonalizmu zwykle mają ze wszechmiar chwalebne cele. Natomiast praktyczne jego skutki nie mogą już nie wywoływać ambiwalentności ocen moralnych. W praktyce bowiem nacjonalizm jawi się często jako fascynujący fenomen, w którym z jednej strony objawia się godny aprobaty heroizm związany z celami narodowyzwoleńczymi, z drugiej zaś niehumanitarne okrucieństwo środków, zwłaszcza jeśli przybierają one formy terrorystyczne.

Moralna debata dotycząca nacjonalizmu odzwierciedla głębokie moralne napięcie między solidarnością z uciskanymi grupami narodowymi a repulsją odczuwaną z powodu zbrodni popełnianych przez członków tych grup na niewinnych

nierzadko ludziach w imię uzyskania przynajmniej autonomii narodowej, jeśli nie suwerennego państwa narodowego. Relacje nacjonalizmu z moralnością przesuwają rozważania ze sfery opisu do sfery ocen i norm. Normatywne żądania nacjonalistyczne, programujące autonomiczną albo państwową przyszłość dotychczas uciskanej grupy narodowej, mają przynajmniej trzy istotne aspekty: 1) normatywnej istoty jednocześnie podkreślającej siłę żądań; 2) siły żądań w ich relacji do interesów grupy narodowej; 3) określenia grupy, dla której nacjonalistyczne żądania są istotne¹².

Aspekt pierwszy wskazuje na możliwości trojakiej normatywnej istoty i zarazem siły nacjonalistycznych żądań: a) moralnego imperatywu; b) prawnego zobowiązania; c) politycznej deklaracji. Najsilniejsze żądania sformułował nacjonalizm klasyczny, sięgając po wszystkie te trzy normy. Umiarkowane są żądania nacjonalizmu liberalnego, ponieważ polegają jedynie na moralnym imperatywie zwanym niekiedy „świętym obowiązkiem”. Najsłabiej rysują się żądania nacjonalizmu komunitarnego, poprzestające na normie wspólnoty etnicznej. Aspekt drugi charakteryzuje spektrum od ekstremizmu nacjonalistycznego, żądającego zaspokojenia wszystkich interesów całej grupy narodowej, poprzez umiarkowane żądania poszanowania praw człowieka, do łagodnego postulatu posiadania jedynie określonego statusu. Wreszcie aspekt trzeci prowadzi do rozróżnienia między nacjonalizmem uniwersalistycznym, zwanym także globalnym, a nacjonalizmem partykularystycznym. Ten pierwszy postuluje, aby każdy naród posiadał własne państwo, drugi zaś, aby posiadały je jedynie dojrzałe do tego narody. Nacjonalizm tego drugiego rodzaju bywa określany jako nacjonalizm zazdrosny (*invidious nationalism*).

Współcześnie najbardziej wpływowi teoretycy nacjonalizmu opowiadają się tylko za jego uniwersalistycznymi odmianami, podczas gdy pogardzani przez nich „nacionaliści z ulicy” – za odmianami partykularystycznymi. Nacjonalizm klasyczny jawi się w obu tych odmianach. Nacjonalizm liberalny skłania się ku odmianom uniwersalistycznym. Nacjonalizm komunitarystyczny pozostawia swobodę wyboru w tym względzie członkom grupy narodowej. Wspomniane tutaj aspekty normatywnych żądań nacjonalizmu są wprawdzie w teoretycznej analizie logicznie niezależne od siebie, ale w rzeczywistości psychologicznie, socjologicznie i politycznie przenikają się. Ludzie radykalni z punktu widzenia jednego aspektu nacjonalizmu przejawiają tendencję do radykalizmu i w innych jego aspektach. Analogiczną opinię można utrzymywać w odniesieniu do ludzi umiarkowanych poglądów nacjonalistycznych.

¹² Szerzej por. Y. Tamir, *Liberal Nationalism*, Princeton 1993; T. Pogge, *Groups Rights and Ethnicity*, [w:] J. Shapiro, W. Kymlicka (eds.), *Ethnicity and Group Rights*, Nomos XXXIX, New York 1997; R. McKim, J. McMahan (eds.), *The Morality of Nationalism*, Oxford 1997.

Uzasadnienia nacjonalizmu

Wartościowanie moralne nacjonalizmu prowadzi do problematyki uzasadnienia nacjonalizmu. Wyraża to pytanie, czy istnieje jakaś odmiana nacjonalizmu moralnie dobra, dopuszczalna, usprawiedliwiona; jeśli zaś nie, w jakim stopniu złe, niedopuszczalne, nieusprawiedliwione są jego poszczególne odmiany. Uzasadnienia nacjonalizmu mają znaczenie dla pronacjonalistów borykających się z racjami antynacjonalistów. Wszystkie bardziej szczegółowe uzasadnienia nacjonalizmu opierają się na ogólnym przekonaniu pronacjonalistów, że sam naród, jako taki, posiada wartość o charakterze normatywnej obowiązywalności. Bardziej szczegółowe uzasadnienia koncentrują się wokół wartości istotnych dla społeczeństw liberalno-demokratycznych i wartości niezbędnych dla twórczego rozwoju kultury. Pomędzy tymi dwoma grupami wartości nacjonalizmu mieszczą się wartości wynikające z potrzeb zwykłych ludzi¹³.

W zakresach współczesnych uzasadnień nacjonalizmu największe wpływy i znaczenie mają wysublimowane argumenty nacjonalizmu komunitarystycznego. Według niego wspólnoty narodowe posiadają najwyższą wartość wśród wszystkich wspólnot ludzkich; powołuje się też na bardziej potoczne argumenty zaczerpnięte z wymagań sprawiedliwości. W świetle perspektywy komunitaryzmu etniczna tożsamość ludzi jest wartością, której nie sposób zakwestionować. Przeto niezbędna jest jakaś forma wspólnoty dla jej ochrony – najlepiej naród, a z kolei dla ochrony narodu jakaś inna struktura – najlepiej państwo. Uzasadnienie nacjonalizmu przez myśl komunitaryzmu jest akceptowane przez myśl nacjonalizmu liberalnego, ale nieuznającego narodu za główną wartość życia politycznego. Uzasadnienie to odrzuca myśl czystego indywidualizmu, szczególnie anarchizm indywidualistyczny i myśl kosmopolityzmu, wyrastająca ponad poziomy jakiegokolwiek nacjonalizmu. Aby przewyciężyć, a przynajmniej złagodzić, sprzeczności wynikające z porównywania zbyt konsekwentnych myślowo, a przeto niepraktycznych uzasadnień nacjonalizmu, wielu współczesnych myślicieli politycznych a probuje jakieś mieszane jego uzasadnienia: etniczno-kulturowe, patriotyczno-nacjonalistyczne, liberalno-kosmopolityczne.

Jeśli według myśli komunitaryzmu wspólnota ludzka ma wartość dla rozwoju i moralnego współżycia jej członków – jednostek ludzkich, wówczas naród, jako forma takiej wspólnoty, tym bardziej państwo mogą się jawić jako wartości instrumentalne służące wartościom autonomicznym nacjonalizmu. Przytaczane są liczne argumenty mające uzasadniać ten pogląd¹⁴.

¹³ Do najbardziej wnikliwych opracowań uzasadnień nacjonalizmu należą prace: N. Miscevis (ed.), *Nationalism and Ethnic Conflict. Philosophical Perspectives*, La Salle and Chicago 2000; N. Miscevic, *Nationalism and Beyond*, Budapest, New York 2001.

¹⁴ Argumenty myśli komunitaryzmu, uzasadniające nacjonalizm komunitarystyczny, rozsiane są w niezliczonych pracach, ale szczególnie w następujących: W. Kymlick, *Multicultural Citizenship*, Oxford 1995; *idem*, *Politics in the Vernacular*, Oxford 2001; C. Tyler, *Sources of the Self*, Cambridge 1989.

Po pierwsze, argument wysnuwany z wartości wewnętrznej każdej etnonarodowej wspólnoty, w której istnieje bliskość kulturowa jej członków o cechach silnego zobowiązania moralnego. Antynacjoniści podważają ten argument twierdzeniem, że bliskość kulturowa częściej staje się zaczynem niemoralnych waśni i konfliktów niż odległość kulturowa.

Po drugie, argument utrzymujący, że jednostka ludzka może rozwijać się i rozkwitać tylko we wspólnocie ludzkiej. Przekonanie takie pozostaje źródłem nieustających debat pronacjonalistów, czy rozbieżności wartości we wspólnocie ludzkiej, wynikające z wyborów jej członków, przyczyniają się do wewnętrznego wzbogacania i trwałości nacjonalizmu, czy też tylko do jego osłabiania.

Po trzecie, argument uznający wartości moralne za szczególnie cenną odmianę wartości. Na ogół wartości moralne, pretendując do uniwersalności, są zbyt abstrakcyjne, przez to ubogie w treści. Wspólnota etnonarodowa miałaby czynić owe wartości bardziej konkretnymi i przeto bogatszymi. Główna trudność owej linii rozumowania wynika z tego, że poszczególne narody nie mają jakiejś własnej, szczególnej narodowej moralności.

Po czwarte, argument wskazujący, że jedynie we wspólnocie etnonarodowej jednostka ludzka może ukształtować swoją autentyczną tożsamość i świadomość narodową. Najlepsze środowisko dla kształtowania takiej tożsamości i świadomości miałyby stwarzać państwa narodowe. Nacjonalizm klasyczny proponuje, aby kultury narodowe miały swoje państwa narodowe, zaś nacjonalizm liberalny, aby takie kultury miały przynajmniej jakąś formę politycznej ochrony, na przykład autonomii narodowej albo społeczeństwa obywatelskiego.

Po piąte, argument z różnorodności podkreślający, że każda kultura narodowa przyczynia się w unikalny sposób do powstawania bogactwa złożonego z różnorodności kultur narodów świata. Jeśli takie narodowe części miałyby się przyczyniać do wzrostu światowej całości, wyłania się pytanie o to, które części kultury narodowej miałyby być dla niej reprezentatywne w skali światowej i kto ma o tym przesądzać. Nadto w zakresie tworzenia więzi kultur narodowych w skali światowej bez wątplenia kosmopolityzm ma więcej do powiedzenia niż którykolwiek nacjonalizm.

Wszystkie przytoczone argumenty uzasadniają znaczenie dla jednostek ludzkich życia we wspólnocie, szczególnie wspólnocie etnonarodowej. Argumenty te przyjmuje bez zastrzeżeń nacjonalizm komunitarystyczny, nacjonalizm liberalny zaś pod pewnymi warunkami określonymi zestawami wartości liberalizmu. Najbardziej liberalni nacjoniści doprowadzili do szczególnego rozwoju etnonarodowej wspólnoty z państwowością, rodzącego nawet wątpliwości, czy w istocie pozostają oni nadal nacjonalistami.

Drugi zespół argumentów myśli komunitaryzmu, przytaczanych w uzasadnieniach nacjonalizmu, zwraca się do istniejących albo domniemyanych okoliczności racjonalizujących nacjonalizm na tyle, że czyniących go moralnie dopuszczalnym, a nawet nakazywanym. Zespół ten oparty jest na założeniach sprawie-

dliwości wysnuwanych z dwóch przesłanek: 1) przeważająca część świata zorganizowana jest w formie państw narodowych, przeto żadna nowa grupa etniczna, aspirująca do utworzenia państwa narodowego, nie może uniknąć naśladowania utrwalonych w tym względzie wzorów; 2) okoliczności konieczności samoobrony grupy etnicznej lub łagodzenia przeszłych i obecnych niesprawiedliwości dotykających ją uzasadniają politykę nacjonalistyczną. W szczególności na uwagę zasługują trzy argumenty sprawiedliwościowego uzasadnienia nacjonalizmu¹⁵.

Po pierwsze, argument z uprawnienia dostatecznie dużej grupy ludzi do samookreślenia, aby mieć uzasadnienie żądania decydowania o przyszłości jej członków, z ich woli, o charakterze na wskroś demokratycznym. Argument ten jest wyraźnie bliższy duchowi nacjonalizmu liberalnego niż nacjonalizmu komunitarnego.

Po drugie, argument ze sprawiedliwościowej powinności zapewniania równości prawnej członkom grupy mniejszości narodowej z członkami grupy większości narodowej. Większość narodowa często narzuca swoje wzory postępowania, nawet w sprawach życia codziennego, czym powoduje różne niesprawiedliwe nierówności współżyjących w ramach państwa wielonarodowego grup mniejszości i większości narodowej.

Po trzecie, argument z licznych sukcesów państwa narodowego w promowaniu równości wszystkich jego obywateli i demokracji. Etnonarodowa solidarność może być bardzo władczym motywem na rzecz równościowego podziału dóbr. Państwo narodowe zdaje się także istotnym zabezpieczeniem dla wspólnoty narodowej w przyszłości, szczególnie przed zagrożeniami ze strony asymilacji i globalizacji.

Argumenty sprawiedliwościowe mogą być na różne sposoby łączone z argumentami komunitaryzmu, wspólnie potęgując możliwości uzasadniania nacjonalizmu. Mogą być wykorzystywane pojedynczo i grupami, oddzielnie i w połączeniach, w ten sposób oferując interesujące perspektywy liberalnego kulturalizmu niezbędnego społeczeństwom pluralistycznym. Takie możliwe wykorzystywanie owych argumentów jest najbardziej odległe od nacjonalizmu klasycznego, bliższe nacjonalizmowi liberalnemu i najbliższe nacjonalizmowi komunitarnemu.

Rezultaty przemyśleń

Ewolucja systemu wartości ideologii narodowych przebiega od radykalnych form nacjonalizmu klasycznego, poprzez umiarkowane formy nacjonalizmu liberalnego, do łagodnych form nacjonalizmu komunitarnego. Nacjonalizm komuni-

¹⁵ Argumenty te omawiają m.in.: C. Kukhats, R. Poole (eds.), *Special Issue on Indigenous Rights*, „Australasian Journal of Philosophy” 2000, vol. 78; M. Moore (ed.), *National Self-Determination and Secession*, Oxford 1998; A. Mason, *Political Community, Liberal-Nationalism and the Ethics of Assimilation*, „Ethics” 1999, vol. 109.

tarny, dominujący we współczesnej myśli politycznej nacjonalizmu, ale nie w ruchach nacjonalistycznych, utrzymuje pogląd, że etnokulturowy naród jest uniwersalną, centralną, moralną i najważniejszą wspólnotą dla każdej, poszczególnej jednostki ludzkiej¹⁶. Natomiast nacjonalizm liberalny mniej filozoficznie, ale bardziej praktycznie dowodzi, że etnokulturowe członkostwo jednostek w narodzie państwowym jest w stanie doprowadzić do uzasadnionej moralnie eliminacji niesprawiedliwości występujących w stosunkach między etnonarodowymi mniejszościami a etnonarodowymi większościami.

Liberalni eksponenci kulturalizmu proponują dwie wersje nacjonalizmu liberalnego – minimalistyczną i maksymalistyczną. Ta pierwsza nie wymaga dla moralnie uzasadnionej realizacji tożsamości narodowej w wielokulturowym społeczeństwie konstruowania państw narodowych czy też narodów państwowych, według wzorów nacjonalizmu klasycznego. Ta druga natomiast kieruje uwagę nacjonalizmu liberalnego ku perspektywie kosmopolitycznej, uzasadniając to nie tylko notorycznością kulturowego przekraczania granic państwowych we współczesnym nam świecie, ale i znaczeniem transpaństwowych więzi religijnych i więzi rasowych. Jednakże owa perspektywa kosmopolityzmu jest już zapewne zbyt odległa od tego, co dotychczas rozumiano pod hasłem nacjonalizmu.

Nacjonalizm w najnowszych interpretacjach myśli politycznej, zwłaszcza nacjonalizmu liberalnego, tym bardziej liberalizmu komunitarnego, nie jest już tak agresywną i groźną formą „nacjonalizmu zazdrosnego”, jaką był w swych początkach nacjonalizm klasyczny. Natomiast ową tonację myśli politycznej deformują media, ukazujące chętnie najbrutalniejsze przejawy nacjonalizmu, zarówno większości, jak i mniejszości narodowych. Obecnie media są zdominowane ukazywaniem okropności walki nacjonalizmów, na przykład izraelskiego z palestyńskim, rosyjskiego z czeczeńskim, amerykańskiego z afganikańskim i irackim. Pronacjonalistyczni myśliciele polityczni naszej współczesności dystansują się od przejawów nacjonalizmu zbyt agresywnego, zwłaszcza sięgającego po terrorystyczne środki działania, opowiadając się za łagodnymi wyrazami nacjonalizmu. W praktyce politycznej jednak porażające drastycznością środki terrorystyczne mniejszości narodowych okazują się nierzadko mniej tragiczne w skutkach niż środki najnowocześniejszego militarysty, używane przez większości narodowe, szczególnie rosyjską i amerykańską.

---

¹⁶ Debatę nacjonalizmu liberalnego z nacjonalizmem komunitarnym omawiają S. Avineri, A. De-Shalit (eds.), *Communitarianism and Individualism*, Oxford 1992.

DIE EVOLUTION DES WERTESYSTEMS
DER NATIONALEN IDEOLOGIEN

Zusammenfassung

Die Evolution des Wertesystems der nationalen Ideologien verläuft von radikalen Formen des klassischen Nationalismus über mässige Formen des liberalen Nationalismus zu milden Formen des kommunitären Nationalismus. Der kommunitäre Nationalismus, der gegenwärtig in der politischen Idee des Nationalismus, jedoch nicht in den nationalistischen Bewegungen dominiert, ist der Ansicht, dass ein ethno-kulturelles Volk die universale, zentrale, moralische und wichtigste Gemeinschaft für jeden Einzelmensch darstellt. Der liberale Nationalismus dagegen weist weniger philosophisch, aber mehr praktisch nach, dass eine ethno-kulturelle Mitgliedschaft der Individuen im Staatsvolk zur moralisch begründeten Elimination vorkommender Ungerechtigkeit in den Verhältnissen zwischen den ethno-nationalen Minderheiten und den ethno-nationalen Mehrheiten führen kann.

Der Nationalismus in den neuesten Interpretationen der politischen Idee, besonders des liberalen Nationalismus, und noch mehr des kommunitären Nationalismus, ist nicht mehr eine derart aggressive und bedrohliche Form des „neidischen Nationalismus“, wie es in seinen Anfängen der klassische Nationalismus war. Diese Tonart der politischen Idee wird von den Medien deformiert, die gern die brutalsten Erscheinungen des Nationalismus, sowohl der nationalen Mehrheiten wie der nationalen Minderheiten darstellen. In den jetzigen Medien dominieren Darstellungen über Greuel des Kampfes der Nationalismen, z. B. des israelischen und palästinensischen, des russischen und tschetschenischen, des amerikanischen und afghanischen sowie irakischen. Die pronationalistischen politischen Denker unserer Gegenwart distanzieren sich von allzu aggressiven Äußerungen des Nationalismus, insbesondere der Anwendung terroristischer Mittel, und erklären sich für milde Äußerungen des Nationalismus. In der politischen Praxis erscheinen jedoch äußerst drastische terroristische Mittel der nationalen Minderheiten nicht selten weniger tragisch in den Folgen als die neuesten Mittel des Militarismus, die seitens der nationalen Mehrheiten – besonders der russischen und amerikanischen Mehrheit – angewandt werden.